

JÓERKÖLCSBE ÜTKÖZŐ SZERZŐDÉSEK*

VAJNA Zita Barbara
egyetemi hallgató (PPKE JÁK)

1. Jog és erkölcs viszonya, és a jóerkölcs fogalmának meghatározása

Minden normarendszer alapja egy értékrendszer. A jogi normák mindig valamely erkölcsi, a társadalom által elfogadott normában gyökereznek.

A vizsgált jogintézmény fontosságát jelzi, hogy a jog gyakran nem tud megbirkózni az életviszonyok sokszínűségével. Mivel erkölcsi alapokon nyugszik, ilyenkor kiegészítőül valamely, a társadalomban érvényesülő metajurisztikus, normatív zsinórmértékre utal. Jellinek szerint a jog az erkölcs minimuma.¹ Ez a két terület kölcsönösen hat egymásra, nem választhatóak el egymástól. Mind a jog, mind pedig az erkölcs az emberi magatartást szabályozó elvárási rendszer, melyek az emberi együttélés biztosításához elengedhetetlenül szükségesek. A különbség köztük ezért nem annyira tartalmilag, sokkal inkább a megsértésükhöz fűzött szankcióban mutatkozik meg.

A Ptk. 1991-es módosításakor a jogalkotó azzal, hogy a magyar magánjogi hagyományoknak megfelelően, a jóerkölcsbe ütköző szerződések tilalmát kimondó jogintézményt magánjogi kódexünkbe beépítette, morális követelményt emelt a norma szintjére. Tehát a hatályos Ptk. 200. §-ának 2. bekezdésében, illetve az új Ptk. 6:96. §-ában megfogalmazott szabály szerint: „Semmis a szerződés akkor is, ha nyilvánvalóan jóerkölcsbe ütközik.”

Hogyan értelmezhető azonban a ‘nyilvánvalóan’ határozószó, és a ‘jó’ jelző?

* A tanulmány a XXXI. OTDK Állam- és Jogtudományi Szekciójának Szegeden, 2013. március 25–27. között megrendezett konferenciáján, a Polgári jog III. tagozatban I. helyezést elért dolgozat alapján készült. Konzulensek: Dr. Lábady Tamás egyetemi docens és dr. Pogácsás Anett egyetemi adjunktus.

¹ Georg JELLINEK: *Die sozialetische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Berlin, Verlag von O. Häring, 1908. 45.

Álláspontom szerint a ‘nyilvánvalóan’ kitétel² nem értelmezhető, mert egy jogügylet vagy sérti a jóerkölcsöt, vagy nem.³ Ugyanakkor a ‘jó’ jelző is nehezen értelmezhető, mert az ‘erkölcs’ szó önmagában is pozitív tartalmat hordoz, és az erkölcsi értékítéletek rendszerint általános érvényűek.

A bírói gyakorlat szerint a jóerkölcs a társadalom általános értékítéletét, a magánautonómiának a társadalmi közmegegyezés által meghatározott korlátait, az általánosan kialakult erkölcsi normákat, az általánosan elvárható magatartás zsinórmértékét fejezi ki. Tehát a bíró a társadalom közfelfogása szerint köteles megítélni a támadott ügyletet, amely objektívizált mércének tekintendő, és nem azonosítható a bíróság szubjektív morális felfogásával. Azon szerződések esetében azonban, amelyek közérdeket sértenek, a társadalmi elfogadottság nem akadály a jóerkölcsbe ütközés címén a semmisség megállapításának. Menyhárd hangsúlyozza, hogy az ilyen helyzetekben akkor is előtérbe kerül a bíró személye, ha egyébként általánosan elfogadott tétel, hogy a jóerkölcsbe ütközés megítélésének alapja nem lehet a bíró saját erkölce.⁴

A Sopovné–Boleráczy szerzőpáros szerint segítenek a jóerkölcs fogalmának tisztázásában a Ptk. bevezető rendelkezései is, melyek tiltják a tisztességtelen haszonszerzésre való törekvést, a joggal való visszaélést, a jogok rosszhiszemű gyakorlását. A szerzőpáros úgy vélekedik, hogy a valláserkölcseben gyökerezett értékek, pl. a ‘tízparancsolat’ egy része ma is fellelhető polgári jogi szabályokban. A szabadság, az ember személyének tisztelete és védelme – melyek az Alaptörvényből is levezethetők – taxatív felsorolás nélkül is kitöltik a jóerkölcs polgári jogi fogalmát.⁵

Frank Ignác már az 1800-as években azért tekintett semmisnek bizonyos, jogszámba nem ütköző szerződéseket, mert megfogalmazása szerint azok „a becsülettel össze nem fértek.”⁶

Annak megítélése során, hogy a szerződés jóerkölcsbe ütközik-e, és hogy ez a jóerkölcsbe ütközés a szerződés érvénytelenségét eredményezi-e, objektív és szubjektív elemeket egyaránt figyelembe kell venni.⁷ Az LB egyik eseti döntésében hangsúlyozza, hogy egy szerződés jóerkölcsbe ütközik-e minősítése esetén mindkét fél tudattartamának ki kell terjednie az ügylet etikátlan jellegére.⁸ Menyhárd hasonlóképpen foglal állást, amikor megfogalmazza, hogy ha a szerződés tartalma nem ütközik jóerkölcsbe, de az egyik fél szándéka, szerződéses célja a szerződést

² Ld. ehhez MENYHÁRD Attila: *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*. Budapest, Gondolat, 2004. 254–255.; FÓNAGY Sándor: Jóerkölcsbe ütköző szerződés vs. csalárd ügylet. *Gazdaság és Jog*, 2011/6. 9.

³ Ld. erről SZALMA József: A jószokások (jóerkölcs) és a közrend megsértésének jogi következményei a magyar polgári jogban. *Magyar Jog*, 2011/7. 399.

⁴ MENYHÁRD i. m. 308.

⁵ SOPOVNE BACHMANN Katalin – BOLERÁ CZKY Margit: Semmis az a szerződés, amely jóerkölcsbe ütközik. *Magyar Jog*, 1996/6. 350.

⁶ Ld. FRANK Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda, A’ Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1845. 589.

⁷ MENYHÁRD i. m. 290.

⁸ LB. Gf. VI. 31. 227/2002/4.

jóerkölcsbe ütközővé teszi, a jóerkölcsbe ütköző szerződések tilalmának túlzott kiterjesztését jelentené, ha a szerződést önmagában emiatt tekintenénk érvénytelennek.⁹ Azonban hogyan értékeljük, ha az eltartó annak tudatában köti meg a tartási szerződést, hogy az eltartott olyan súlyos betegségben szenved, amely miatt közeli halálával lehet számolni, de erről a körülményről az eltartottnak nincs tudomása? Továbbá hogyan ítéljük meg az olyan kötelezettség vállalását, amelynek teljesítésére a szerződő félnek nincs lehetősége, és körülményeiben olyan változás sem várható, amely a szerződéses kötelezettségének teljesítését akár csak részben is lehetővé tenné?

Álláspontom szerint elképzelhető olyan jóerkölcsöt sértő ügylet is, ahol az egyik félnek nincs tudomása az ügylet jóerkölcsbe ütköző voltáról. Fontosnak tartom, hogy kimondásra kerüljön, és ezáltal egyértelművé váljon mind a jogirodalom, mind pedig a jogalkalmazás számára, hogy az egyik szerződő fél jóerkölcsbe ütköző magatartása és intenciója is teheti a szerződést jóerkölcsbe ütközővé, akkor is, ha e felet vezérlő motívumot a vele szerződő fél nem ismeri.

A bírói gyakorlat által szolgáltatott konkrét példák alapján alakítottam ki a következő fejezetben elemzett, a kapcsolódó jogirodalomban új esetkörnek minősülő, 'a másik szerződő fél megkárosítására irányuló, vagy azt eredményező ügyletek' esetsoportját, amelyben az elemzett esetek az előbbieken kifejtett álláspontomat alátámasztják.

Tehát a szerződés jóerkölcsbe ütközés miatti semmissége megállapításánál mind a szerződés tartalma, mind pedig a szerződő felek célja, vagy a szerződés megkötésének körülményei relevánsak lehetnek.

A jogalkalmazás azt a megoldást követi, hogy az egyes esetekben hozott döntések alapján esetsoportokat képez, melyekből a joggyakorlat által levezetett elvek, absztrakt módon megfogalmazott szabályok segítségével dönti el, hogy a későbbi eset is ebbe az alkalmazási körbe tartozik-e.¹⁰

A bírói gyakorlat részéről e jogszabályhely általános fogalmának értelmezése több eseti döntésben megtörtént.¹¹ „A joggyakorlat értelmében nyilvánvalóan jóerkölcsbe ütközőnek minősül az a szerződés, amelyet a jogszabály ugyan nem tilt, de az azzal elérni kívánt cél, a vállalt kötelezettség jellege, vagy azért ellenszolgáltatás felajánlása, illetve a szerződés tárgya az általánosan elfogadott erkölcsi normákat, vagy szokásokat nyilvánvalóan sérti, és ezért az általános társadalmi megítélés is egyértelműen tisztességtelennek, elfogadhatatlannak minősíti.”¹²

⁹ MENYHÁRD i. m. 291.

¹⁰ MENYHÁRD i. m. 283–286.

¹¹ Ld. BH 1993. 604.; BH 1999. 409.

¹² BH 2000. 260.

2. A jóerkölcsbe ütköző szerződések esetei az elmúlt húsz év bírói gyakorlatában Magyarországon

Az elmúlt húsz év bírói gyakorlatára kiterjedő kutatást a Ptk. 1991-es novellája indokolja, melynek eredményeként a Ptk. 200. § (2) bekezdésének utolsó mondata érvénytelennek nyilvánítja a nyilvánvalóan jóerkölcsbe ütköző szerződéseket.

Vizsgálódásom eredményeként a jóerkölcsbe ütköző szerződéseknek öt esetkörét alakítottam ki: 1. a tartási és gondozási szerződések, 2. a megbízási szerződések, 3. a hitelezők kielégítési alapjának elvonására irányuló szerződések, 4. a 'pilótajátékra' épülő szerződések, és 5. azok az ügyletek, amelyek az előbbi négy esetkörbe nem sorolhatóak be, azonban a másik szerződő fél, vagy harmadik személy megkárosítására irányulnak, vagy azt eredményezik.

A társadalmi viszonyok sokrétűsége és változatossága, valamint az életviszonyok folytonos alakulása, változásai következtében a jóerkölcsöt sértő szerződések kimerítő felsorolása és bemutatása reménytelen vállalkozás volna, ezért az általam kialakított esetkörök, néhány kiválasztott, az egyes esetsoportokra jellemző jogeseteken keresztül kerülnek bemutatásra.

2. 1. Tartási és gondozási szerződések¹³

Egységes a bírói gyakorlat abban, hogy jóerkölcsbe ütközőnek nyilvánítja a tartási szerződést akkor, ha az eltartó a szerződéskötéskor tudta, vagy biztos alappal következtethetett arra, hogy közeli hozzátartozója, az eltartott, gyógyíthatatlan beteg, így tartási kötelezettségét csak rövid ideig kell teljesítenie, és a szerződés megkötése az örökösök, vagy mások jogait és törvényes érdekeit sérti.¹⁴

Az ítélkezési gyakorlat egységes abban is, hogy ha a szerződéskötés pillanatában az eltartó teljes bizonyossággal tudott az eltartott közeli haláláról, a bíróság akkor is köteles mérlegelni a tényeket. Az LB gyakorlata szerint ugyanis még ebben az esetben sem állapítható meg a szerződés semmissége akkor, ha a tartásra jogosult is tisztában volt közelgő halálával, és ennek tudatában kötötte meg a szerződést.

Nem lehet semmisnek tekinteni a tartási szerződést abban az esetben sem, ha a magatehetetlen, súlyosan beteg, ápolásra szoruló eltartott gondozása más módon nem biztosítható, és akkor sem, ha az eltartó már a szerződés megkötése előtt is jelentős értékű szolgáltatásokat nyújtott az eltartottnak.¹⁵ Álláspontom szerint azonban ilyen esetben az eltartó és eltartott közötti viszony, a felek tudattartalma, illetve a tartási szerződés megkötésére irányuló szándék vizsgálata elengedhetetlen. Hiszen pl. ha az eltartó a tartási szerződés megkötését megelőzően tartásban és gondozásban részesítette az eltartottat, akinek időközben fény derül olyan súlyos betegségére, amely miatt rövid időn belül bekövetkező halálára lehet számítani, azonban erről a

¹³ Ld. még LB Pf. 20.884/1988.; BH 1989. 6. 230.; BH 2001. 111.; BH 2002. 267.; BH 2002. 310.; BH 2007. 188.; BH 2012. 8.

¹⁴ BH 1995. 3. 158.

¹⁵ P. törv. V.21 241/1978. Pl. BH 2004. 59.

körülményről az eltartottnak nincs tudomása, az ezt követően megkötött szerződés jóerkölcsbe ütköző volta megállapítható lehet, különösen akkor, ha ez örökösárság vagy mások jogait és törvényes érdekeit sérti.

2. 2. Megbízási szerződések

Nincs akadálya annak, hogy a felek ún. jutalékos, 'sikerdíjas' megbízás keretében a megbízott sikeres tevékenységétől tegyék függővé a díjfizetést. Ez a szerződés érvényes, a megbízott a kikötött díjra azonban csak akkor válik jogosulttá, ha eljárása eredményre vezetett.¹⁶ Ezért az LB egy elvi határozatában megállapította, hogy jóerkölcsbe ütközik a megbízási szerződés azzal kapcsolatos rendelkezése, hogy felmondás esetére a megbízottat a teljes, a megbízás teljesítése esetére kikötött megbízási díj megilleti az addig kifejtett ügyvédi tevékenység mértékétől függetlenül.

A 'sikerdíjas' megbízásokkal kapcsolatban kialakult bírói gyakorlat a kiemelkedően magas jutalék kikötését attól függően tekinti társadalmilag elfogadottnak és ezáltal érvényesnek, hogy a megbízott a meghatározott eredmény elérése érdekében tényleges kockázatot vállal. A megbízott kockázatát jelenti többek között, hogy az eredményt mennyi munkával és milyen költséggel éri el.¹⁷ A Tocsik-ügyben például a kockázati elem hiányára alapozva állapította meg az LB 2003-ban a megbízási keretszerződések jóerkölcsbe ütközését, így érvénytelenségét.¹⁸

2. 3. A hitelezők kielégítési alapjának elvonására irányuló szerződések¹⁹

A jóerkölcsbe ütköző szerződések körében kiemelt esetcsoportot alkotnak azok a szerződések, amelyeknek célja a hitelezők kielégítési alapjának elvonása.

Jóerkölcsbe ütközőnek nyilvánította a Fejér Megyei Bíróság azt az engedményezési szerződést, amelyet olyan két gazdálkodó szervezet kötött, amelyek tulajdonosai azonos személyek voltak, mindkét gazdálkodó szervezet képviselőjét ellátták, és családi kapcsolat fűzte őket egymáshoz. A felperes betéti társaság követelésének átruházása ugyanis arra irányult, hogy a hitelezőit, legfőképpen a több mint tíz millió forintos adótartozás jogosultját, az APEH Fejér Megyei Igazgatóságát 'kijátssza', előlük a kielégítés alapjánát elvonja.²⁰

Ezzel szemben a Fővárosi Ítéletábla nem nyilvánította jóerkölcsbe ütközőnek azt az engedményezési szerződést, amelyet a felek felszámolás elrendelését megelőzően kötöttek annak ellenére, hogy az engedményezés következményeként a többi hitelező kielégítési alapja csökkent. Jogszabályi előírás ugyanis a felszámolás elrendelését megelőzően az adós által történő kielégítési sorrendre vonatkozóan nincs. Ezen kívül

¹⁶ Ld. BH 2005. 28.; BH 2005. 317.

¹⁷ EBH2008. 1771.; BH 2004.1.21.

¹⁸ EBH 2003. 956.; ld. még BDT 2007. 1585.

¹⁹ Ld. még BH 2012. 69. BH 2011. 200.

²⁰ BDT 2003. 765.

az engedményezési szerződés jogosultja csak a jelen perbeli bizonyítási eljárás során értesült arról, hogy a felperesnek fizetési nehézségei voltak. A szerződés jóerkölcsbe ütközésének megállapításához mindkét fél tudattartalmának ki kellett volna terjednie az ügylet etikátlan jellegére a szerződés megkötésekor.²¹

Ellentmondás látszik megjelenni az LB azon két megállapításának összehasonlítása esetén, hogy egyik eseti döntésében jóerkölcsbe ütközőnek minősítette a szerződést, ha a kezességet vállaló cég igazgatója és annak a gazdasági társaságnak az ügyvezetője, amelyért a kezességvállalás történt, azonos személy volt.²² Ezzel szemben egy későbbi elvi határozatában osztotta a másodfokú bíróság azon álláspontját, miszerint az a körülmény, ha az adós és a kezes gazdasági társaság ügyvezetését ugyanaz a személy látja el, nem teszi jóerkölcsbe ütközővé a kezesi szerződést.²³

2. 4. 'Pilotajátékra' épülő szerződések

A pilotajátékra épülő szerződések megjelenése hazai sajátosságnak tekinthető, illetve, mint jelenség a kelet-európai országokhoz köthető. A játék lényege egy, a szervező által generált szerződéses láncolat, ahol az újonnan belépők a befizetett összeget a 'piramis elv' alapján a felettük levőknek ajándékozzák, tehát a korábban belépők a később csatlakozók révén kerülnek egyre magasabb pozícióba. Mivel a vállalt kötelezettség csak az új szerződéskötők által befizetett összegekből fedezhető, a rendszer egy idő után összeomlik. Az utóbb csatlakozó személyek nemcsak hozamot nem kapnak, de befizetéseiket is elvesztik, ugyanakkor a korábban belépők, mások megkárosítása árán irreálisan magas haszonhoz jutnak.²⁴ Tehát a résztvevők kockázata nem egyenlő, a várt nyereség – más szerencsejátékoktól eltérően – nem a véletlentől, mint szerencselemtől függ.²⁵

2. 5. Az előbbi esetkörökön kívüli, mások megkárosítására irányuló, vagy azt eredményező ügyletek

2.5.1. *A másik szerződő fél megkárosítására irányuló, vagy azt eredményező szerződések*²⁶

Az LB érvénytelennek nyilvánította a bérlő – mint jogosult – javára azt a vételi jogot engedő szerződést, amely feljogosítja a jogosultat, hogy az öt évre szóló opció időtartamát egyoldalúan további öt évvel meghosszabbíthatja, és az opciós jog nem gyakorlása esetére a jogosultat bánatpénz fizetésére kötelezi, hiszen az opciós

²¹ BH 2005. 14.

²² BH 1998. 138.

²³ EBH 2009. 2057.

²⁴ BDT 2003.766.

²⁵ Ld. BH 1996. 306.; LB Gf. I. 30. 822/1999/6.; BH 2000. 215.

²⁶ Ld. még ehhez BH 2003. 451; BH 2004. 141.

szerződésben a vételi jog gyakorlásának biztosítékeként bánatpénz kikötése jogszabályba és a jóerkölcsbe is ütközik.²⁷

Ezen esetkörbe sorolhatóak a házassági vagyoni szerződések is, melyek esetében az általános társadalmi megítélést az adja, hogy a szerződő felek mennyiben és milyen okból térnek el a Csjt.²⁸ házassági vagyoni rendelkezéseitől, bizonyos vagyontárgyakat külön-, vagy közös vagyonba utalnak-e, jövőbeni, a házastársi életközösség időtartama alatti szerzésük sorsát illetően miként rendelkeznek.²⁹

Az LB jóerkölcsbe ütközőnek ítélte meg azt a házassági vagyoni szerződést, amely az egyik házastárs csaknem teljes különvagyonát és a közös vagyon egészét valós ellentételezés nélkül a másik házastársnak juttatja, aki ennek fejében csak a bizonytalan kimenetelű házastársi tartásdíj iránti igényéről mondott le és egy – a jogosult irányában hatálytalan – tartozásátvállalást tett. Majd a megszerzett vagyont részint már annak megszerzése előtt, részint pedig röviddel azt követően, ingyenesen a kiskorú, korábbi házasságából született gyermekére ruházta át, amellyel nyilvánvalóan azt kívánta elérni, hogy a felperes kielégítési alapját elvonja arra az esetre, ha a felperes a szerződéssel kapcsolatban igényt támasztana.³⁰

Egy másik esetben a másodfokú bíróság – az elsőfokú bírósággal egyezően – ítéletében megállapította, hogy érvénytelen a felperes és az alperes között megkötött házastársi vagyoni közösséget megszüntető szerződés, melyet a veszekedést követően készítették el egy ügyvédi irodában, és amely perbeli ingatlan felperes nevén álló 1/4 illetőségét az alperes tulajdonába utalta házastársi vagyoni közösség megszüntetése címén.

Az LB szerint azonban téves ez a megállapítás, mert a felperes tudta, hogy az ingatlan mennyit ér, ellentételezést mégsem kért, a szerződéskötést is ő kezdeményezte. Álláspontja szerint mindezen körülményekből – függetlenül attól, hogy a felperes mit gondolt – az ingyenes juttatás szándékára lehet következtetni.³¹

A Csjt. 31. §-ának (5) bekezdése kimondja, hogy a bíróságnak gondoskodnia kell arról, hogy a vagyoni igények rendezésénél egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz. Az első, illetve a másodfokú bíróság megállapításai, a Csjt. előbbi szakasza, valamint a perbeli esetnek az előző jogesettel³² való összehasonlítása alapján, – függetlenül a perbeli vagyontárgyak értékének különbségétől –, álláspontom szerint a házastársak perbeli szerződésének jóerkölcsbe ütközése megállapítható.

²⁷ BH 2010. 300.

²⁸ 1952. évi IV. törvény – a házasságról, a családról és a gyámságról.

²⁹ BDT 2010. 2269.

³⁰ BH 1999. 409.

³¹ BH 2000. 539.

³² BH 1999. 409.

*2.5.2. Harmadik személy megkárosítására irányuló,
vagy azt eredményező szerződések³³*

Az LB elvi határozatban állapította meg, hogy jóerkölcsbe ütközik, tehát semmis az a munkaszerződés, amelyet az ügyvezetői feladatok ellátására a házastársak, a tulajdonukban lévő gazdasági társaság többségi tulajdonának átruházása előtt, de későbbi hatálybalépéssel kötnek meg, és amely a gazdasági társaság részére jelentős hátrányt okoz.³⁴

Az LB nem nyilvánította azonban jóerkölcsbe ütközőnek azt a parthasználati megállapodást, melyet a II. r. alperes – aki csak átmeneti időszakra, a felperes stégjének elszállítását igénylő javítási idejére kapott engedélyt a felperes férjétől a saját stégjének a felperesi kikötőhelyen történő elhelyezésére – kötött meg I. r. alperessel (a vízfelület kezelőjével) – a felperes tudta nélkül – őt évre úgy, hogy nem tájékoztatta az I. r. alperest arról, hogy a kikötői hely valójában a felperes használatában áll, és azt csak átmeneti jelleggel bocsátották rendelkezésére.³⁵ Álláspontom szerint a perbeli szerződés sérti a jóerkölcsöt.

Az elmúlt húsz év bírói gyakorlatát áttanulmányozva megállapítható, hogy a jóerkölcsbe ütköző szerződés tilalmának jogintézménye eszközt ad a bíróság kezébe, hogy mérlegelése szerint megvonja a jogi hatást az olyan szerződésektől, amelyek a tisztességesen gondolkodó ember erkölcsi értékrendjét sértik, illetve megakadályozza az olyan méltánytalan helyzetek kialakulását, melyeket ezen jóerkölcsbe ütköző szerződések, illetve magatartások teremtenek. Tehát a társadalom alapvető erkölcsi értékrendjének, a gazdasági rendnek és a szerződési jog tisztességességének védőbástyáját alkotja meg ezen jogintézmény.

3. A jóerkölcs és a közrend

3. 1. A jóerkölcs és a közrend Európában

A mértékadó európai magánjogi kódexek³⁶ – a magyar Ptk.-hoz hasonlóan – kivétel nélkül megfogalmazznak a jogügyletekkel kapcsolatban etikai követelményeket. Pl. a német BGB 138. § (1) bekezdése szerint a jóerkölcsbe ütköző szerződés semmis.³⁷ A francia Code Civil 6. cikkelye³⁸ szerint érvénytelenek azok a szerződési rendelkezé-

³³ Ld. még BH 1993. 604.; BH 2001. 572.; BDT 2008. 1921.; BH 2009. 153.

³⁴ EBH 2008. 1891.

³⁵ BH 2009. 106.

³⁶ Code Civil, BGB, ABGB, OR, Codice Civile, ezeken kívül a portugál Código Civil 281. cikkelye, holland polgári törvénykönyv 3. könyvének 40. cikkelye is, és a 2011. október 1-jén hatályba lépő román polgári törvénykönyv is megfogalmazza 1169. cikkében, hogy „a felek szabadon köthetnek bármilyen szerződést és meghatározhatják ezek tartalmát, a törvény, a közrend és a jóerkölcs által meghatározott korlátok között.”

³⁷ Das Bürgerliches Gesetzbuch § 138 (1).

³⁸ Code Civil, Art. 6.

sek, amelyek ellentétben állnak a közrenddel és a jóerkölccsel, az 1133. cikkely pedig a szerződések körében kifejezetten is tilalmazza azt a szerződéses jogcímet, amely a jóerkölccsel vagy a közrenddel ellentétes.³⁹ Az osztrák ABGB 879. § (1) bekezdése szerint a szerződés, amely törvényi szabályt, vagy jóerkölcsöket sért, semmis.⁴⁰ Szintén semmissé nyilvánítja a jóerkölcsbe ütköző szerződést a svájci kötelmi jogi törvény 20. § (1) bekezdése, mely szerint a szerződés semmis, amennyiben tárgyat tekintve lehetetlen, tilos, vagy ellentétben áll a jóerkölccsel.⁴¹ Az olasz Codice Civile 1343. cikkelye ugyancsak tiltja a jóerkölcsbe és a közrendbe ütköző szerződést.⁴²

Ehhez hasonlóan a magyar kodifikációs hagyományok⁴³ is a közrend és a jóerkölcs generálklauzuláival határozták meg a szerződéskötési szabadság általános korlátját, mintegy a közrend morális tartalmára is utalva.⁴⁴ Tehát a közrend és a jóerkölcs a szerződéskötési szabadság korlátjaként az említett európai magánjogi kódexeken kívül a XX. század eleji magyar magánjogi törvénytervezetekben is megjelent, azonban e két generálklauzula pontos tartalma sem a külföldi, sem a magyar magánjogi törvények által nem kerül meghatározásra, konkretizálásukat a jogalkotó az eseti jogalkalmazásra bízta. Újabb nehézségként vetődik fel e generálklauzulák konkretizálása és elhatárolása körében, hogy az Európai Unió működéséről szóló szerződés (a továbbiakban: EUMSZ) 36. cikke több nyelvben összemosni látszik a közrend, a jó erkölcsök, és a közerkölcs fogalmát: *public morality, öffentlichen Sittlichkeit, moralité publique, moralità pubblica*.⁴⁵

Az előbbiekből kifejtettek indokolják, hogy megvizsgáljuk ezen kifejezések egymáshoz való kapcsolatát.

3. 2. A jóerkölcs és a közrend kapcsolata

Mára általánosan elfogadottá vált, hogy a közrend anyagi- és eljárásjogi vonatkozásokat egyaránt magába foglal, és ezek egymásra kölcsönösen hatást gyakorolnak.⁴⁶ Ezzel szemben a jóerkölcs a hatályos magyar jogban kizárólag anyagi jogi kategória. Badó Attila és Bóka János szerint a közrendnek különböző anyagi jogi vonatkozású

³⁹ Code Civil, Art. 1133.

⁴⁰ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch § 879.

⁴¹ Obligationenrecht Art. 20.

⁴² Articolo 1343. Codice Civile.

⁴³ Ld. 1900. évi Magyar Általános Polgári Törvénykönyv Tervezet első szövegének 956. §-a, második szövegének 747. §-a, a Polgári Törvénykönyv Javaslatának 1916-os harmadik szövegének 749. §-a, az 1928. évi Mtj. 973. §-a a jóerkölcsbe vagy közrendbe ütköző szerződés semmisségét kimondta.

⁴⁴ SZALMA József: Közrendsérelmes szerződések és jogi következményei. *Magyar Jog*, 2010/11. 642.

⁴⁵ DELI Gergely: *A generális klauzulák dogmatikai, történeti, és összehasonlító elemzése, különös tekintettel a jóerkölcsbe ütköző szerződések tilalmára*. Doktori értekezés. Budapest, PPKÉ JÁK, 2009. 213.

⁴⁶ KECSKÉS László – NEMESSÁNYI Zoltán: Magyar közrend – nemzetközi közrend – közösségi közrend. *Európai Jog*, 2007/3. 26.

elemei különíthetők el, úgy mint a feltétlen érvényesülést kívánó jogszabályok, az államérdek és a külkapcsolatok, az alapvető jogelvek és a jóerkölcs.⁴⁷

A közrend jogintézményének elsődleges alkalmazási területe a nemzetközi magánjog. A hazai bírói gyakorlat azonban elsősorban nem a nemzetközi magánjogi jogviszonyok vitás kérdéseinek eldöntésére alkalmazza a közrend intézményét, hanem a tisztán belföldi elemeket tartalmazókra is. A közzétett ítéletek szinte kivétel nélkül a belföldi választottbírósági ítéletekkel⁴⁸ szemben, a magyar közrendbe ütközés miatt kezdeményezett érvénytelenítési eljárásban születtek.⁴⁹

A belső közrend fogalmának jogi alapját a francia Code Civil 6. §-a adja, miszerint: a felek megállapodása nem ronthatja le azokat a törvényeket, amelyek a közrendre és a jó erkölcsre vonatkoznak.⁵⁰ Raffai szerint akkor beszélhetünk belföldi közrendről, amikor egy tisztán belföldi elemeket tartalmazó jogviszony (pl. szerződés) ütközik az adott állam alapvető gazdasági- társadalmi- erkölcsi értékrendjét megtestesítő normába.⁵¹ A belföldi jogrendszernek vannak tehát olyan alapelvei, alapintézményei, alapvető értékei, melyek az adott állam belföldi közrendjét alkotják.⁵² Vékás úgy fogalmaz, hogy „Közismert, hogy minden jogrendszernek van egy magja, amely arra hivatott, hogy az illető rendszer gazdasági társadalmi, politikai, erkölcsi alapjait közvetlenül védje, és egyúttal az adott társadalmi – jogi berendezkedés alapvető értékrendjét kifejezésre juttassa, legtöbbször alkotmányos elvek formájában”.⁵³

Mind a belső közrend, mind pedig a jóerkölcs generálklauzulájának egyik összetevője az alkotmány értékrendje,⁵⁴ és a társadalom általános erkölcsi értékítélete. Mindkét generálklauzula a közérdek védelmében a privátautonómia morális határát jelöli ki.⁵⁵ A különböző európai magánjogi kódexekben a szerződési szabadság általános korlátozását jelentik, és megszegésük esetén főszabályként a semmisség jogkövetkezményét vonják maguk után. Értékvédelmi funkciójuk is hasonló, amennyiben mindkét generálklauzula az adott állam alapvető gazdasági, társadalmi, erkölcsi értékrendjének védelmére szolgál.

⁴⁷ BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában. Reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor, 2002. 87–90.

⁴⁸ A választottbíráskodásról szóló 1994. évi LXXI. törvény 55. §-ának (2) bekezdése szerint a választottbírósági ítélet érvénytelenítése arra hivatkozással is kérhető, hogy [...] „b) az ítélet a magyar közrendbe ütközik.” Ld. pl. BH 2003. 127.

⁴⁹ RAFFAI Katalin: Kalandozás a belföldi közrend fogalmának a magyar jogrendszerben való felbukkanása és jelenléte körül. *Jogtudományi közlöny*, 2007/10. 438.

⁵⁰ Code Civil, Art. 6.

⁵¹ RAFFAI Katalin: *A nemzetközi magánjogi közrend rétegei - különös tekintettel a közösségi és a magyar jogra*. Doktori értekezés. Budapest, ELTE ÁJK, 2008. 7–8.

⁵² BURIÁN László – KECSKÉS László – VÖRÖS Imre: *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog európai jogi kitekintéssel*. Budapest, KRIM, 2006. 129.

⁵³ VÉKÁS Lajos: *A nemzetközi magánjog alapjai*. Budapest, TKK, 1986. 106.

⁵⁴ Pl. ABH 24/1996. Az AB e határozata indokolásában már rámutatott arra, hogy a művészeti élet szabadsága a műalkotások kiállításokon való bemutatásának jogát is jelenti. Ez a jog pedig más alkotmányos jog vagy érték megvalósítása, így az erkölcsök, vagy a közrend védelme érdekében korlátozható.

⁵⁵ ABH 801/B/2002.

Jelentős különbség a két jogintézmény között, hogy a belső közrend megsértésének szükséges feltétele a jogrendszer valamely feltétlen érvényesülést kívánó jogszabályának megsértése, amely közvetlenül az állam, gazdasági és társadalmi rendjének alapját védik. Ezzel szemben egy jogszabályi követelményeknek megfelelő szerződés is lehet jóerkölcsbe ütköző, vagyis erkölcstelen.⁵⁶ Mivel a belső közrend anyagi jogi vonatkozású eleme a jóerkölcs, az a következtetés vonható le, hogy a közrend sérelme szükségszerűen magába foglalja a jóerkölcs megsértését is. A közrend tehát átfogóbb kategória, az alapvető értékek teljeskörű védelmét a közrend jogintézménye biztosítja. A Badó–Bóka szerzőpáros a jóerkölcs fogalmának közrendi szempontú értelmezésére hívják fel a figyelmet, ami álláspontjuk szerint azért szükséges, mert a belső jog esetleg nem is tilalmazza azokat a magatartásokat, amelyeket a nemzetközi közösség általánosan és egyértelműen elítél, vagy ha mégis, az adott cselekmény nem feltétlenül esik ezek hatálya alá.⁵⁷ A magyar jogtudomány két kiemelkedő személyisége, Szladits és Szászy indokoltan tartotta, és a polgári jog rendszerébe beilleszthetőnek találta a belső közrend kategóriáját, mint a szerződési szabadság általános korlátját.

Az előbbieik alapján, illetve a jóerkölcs fogalmi bizonytalansága miatt átfoglalható lehetne a Ptk. 200. § (2) bekezdésének második mondatában, és az új Ptk. 6:96. §-ában megfogalmazott rendelkezés a következőképpen: Semmis az a szerződés, amely a társadalom általános erkölcsi értékítéletét sérti, illetve a közrendbe ütközik.

Indokolt ez többek között azért is, mert előfordul, hogy a bírói gyakorlat a jóerkölcsbe ütköző szerződések tilalmát olyan esetekre is kiterjeszti, amelyek sokkal inkább tartoznának a közrend kategóriájának sérelméhez.

Mivel a belső közrend egyik összetevőjét alkotják többek között a feltétlen érvényesülést kívánó jogszabályok is, a közrendbe ütköző szerződések semmisségének kimondásával jogi megalapozást nyerne az az idáig bizonytalanul kimondott tétel, hogy a jóerkölcsöt és a közrendet sértő szerződés, mint a jogszabályba ütköző szerződések egy típusa, nem tekinthető jogszerűnek.

3. 3. Érvek az ‘európai közerkölcs’ fogalma mellett

A vizsgálódás aktualitását jelzi, hogy 2012. október 26–27-én Groningenben rendezésre került nemzetközi konferencián számos európai ország jogtudósa vizsgálta a közrend, a jóerkölcs és a társadalmi igazságosság fogalmának szerepét az európai magánjogban, egységes álláspontot azonban még nem alakítottak ki. Az előadássorozatot Salvatore Patti⁵⁸ nyitotta meg, a közrend és a jóerkölcs generálklauzúlainak az európai szerződési jogban történő értelmezésével.⁵⁹

⁵⁶ Ld. BH 2000.6.260. 2003.11.451. BDT 2004. 4. 37.; BH 2009. 106.

⁵⁷ BADÓ–BÓKA i. m. 89. Példaként említi: Soleimany v. Soleimany. 3 WLR 811 (1998).

⁵⁸ Az University of Rome I ‘La Sapienza’ professzora.

⁵⁹ Salvatore PATTI: Interpretations of the General Clauses „Public Policy” and „Good Morals” in European Contract Law.

A generálklauzulák Európai Unió szintű alkalmazását indokolja, hogy e normák lehetőséget adnak kompromisszumok megkötésére, a társadalmi viszonyok különbözőségéhez és sokrétűségéhez megfelelő rugalmasságot biztosítanak az uniós célok elérése érdekében,⁶⁰ ezáltal hozzájárulnak a jogbiztonság fenntartásához. Az AB is hangsúlyozta,⁶¹ hogy bizonyos esetekben éppen nem a részletező, hanem az általános, keretjellegű szabályozás segíti elő a jogbiztonságot.

Deli szerint az Európai Unióban a generálklauzulák konkretizálásához szükséges támpontnak tekinthető az emberi jogi konvenció, a tervezett alkotmány, az alapszerződésből kiolvasható alapértékek, mint a diszkrimináció tilalma és az alapvető szabadságok.⁶²

Az AB megállapította,⁶³ hogy a jóerkölcs, mint magánjogi kategória áttételesen kapcsolódik a közerkölcshez. A határozat szerint a közerkölcs védelmének a szükségességét a legfontosabb nemzetközi emberi jogi dokumentumok⁶⁴ is elismerik. Hivatkozik az LB egyik eseti döntésére,⁶⁵ amely szerint a közerkölcs fogalmába azok a magatartási szabályok sorolhatók, amelyeket a társadalom általánosan elfogad, a közerkölcs ugyanis erkölcsi közfelfogást jelent a társadalmilag helyesnek tekintett magatartási szabályokról. Kifejti továbbá, hogy az erkölcsi rend védelmére hivatott jogi korlátozások lehetőségét a nemzetközi egyezményeken kívül az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB) joggyakorlata is megerősíti. A jóerkölccsel ellentétes viselkedés tartalma tekintetében az EJEB respektálja az állami bíróság által hozott ítélet meghatározását, amely szerint „a jóerkölccsel ellentétes viselkedés olyan magatartásként határozható meg, amelynek jellegzetessége, hogy azt az érintett személy kortárs honfitársainak nagy többsége inkább rossznak, mint jónak tartja.”⁶⁶

Az EUMSZ 36. cikke meghatározza azokat a jogcímekeket, amelyek a tagállamok közötti áruforgalomban megengedhető korlátozásokat jelenthetnek. Ezek között a közerkölcs és a közrend is szerepel. A közrend ezen kívül fontos korlátja a más tagállamban született ítéletek elismerésének és végrehajtásának.⁶⁷

Azonban jelenleg az Európai Unióban a jogalkotó nem egy egységes európai közrendi koncepciót említ,⁶⁸ és a közerkölcsre történő utalások sem egy egységes, közös értékrendre utalnak, hanem a tagállami értékrendre vonatkoznak. Ezen kívül a kü-

⁶⁰ DELI i. m. 208.

⁶¹ ABH 55/200.

⁶² DELI i. m. 211.

⁶³ ABH 801/B/2002.

⁶⁴ Pl. az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata; a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, Az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény.

⁶⁵ BH 1992. 454.

⁶⁶ Ld. Hashman és Harrup c. Nagy-Britannia ügyben 1999. november 25-én kelt ítélet, no. 25594/94, § 38.

⁶⁷ Ld. a Brüsszeli Egyezményben és az azt felváltó 44/2001/EK rendeletben.

⁶⁸ RAFFAI (2008) i. m. 75.

lönböző jogi, társadalmi és morális háttér következtében a tagállamokban eltér az egyes generálklauzulák értéktartalma és értékintenzitása is.⁶⁹ Az EJEB gyakorlata szerint a különböző államok belső jogrendjéből nem lehet levezetni az erkölcs egységes európai fogalmát, az erkölcs fogalmának helyhez és időhöz kötött meghatározása az államok belső szerveire hárul.⁷⁰ Ehhez hasonlóan a MÁDL–Vékás szerzőpáros is megállapítja a közrenddel kapcsolatban, hogy az tartalmában, időben és térben változó kategória, mindig az adott társadalmi-gazdasági berendezkedés és politikai-erkölcsi felfogás függvénye.⁷¹ Ebből adódóan nehéz meghatározni a közrend, illetve a jóerkölcs fogalmának azokat az összetevőit, amelyek széles körben elismertek.

Álláspontom szerint azonban vannak olyan értékek, amelyek minden társadalomban érvényesülnek. Menyhárd úgy vélekedik, hogy a legalapvetőbb erkölcsi értékekre – mint az emberi méltóság, a család integritásának védelme, a társadalomra veszélyes emberi magatartásoktól való tartózkodás – rakódik az erkölcsi értékeknek azon rétege, amelyek a társadalmi és gazdasági viszonyoktól függetlenek.⁷² Földesi szerint a különböző erkölcsi értékrendek, miközben egyes kérdésekben jelentősen eltérnek egymástól, egyúttal konvergens elemeket is tartalmaznak. Ezek olyan normák, amelyek konstans értékekre épülnek, és számuk lényegesen meghaladja a változó értékekre épülő normákat.⁷³

A Európai Unió Alapjogi Chartájának Preambuluma szerint az Európai Unió az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás oszthatatlan és egyetemes értékein alapul, a demokrácia és a jogállamiság elveire támaszkodik. □

Az Európai Unió Alapjogi Chartája,⁷⁴ a közösségi magánjogra vonatkozó tervezetek,⁷⁵ a szerződéses kötelekre alkalmazandó jogról szóló 1980-as Római Egyezmény, a Bécsi Vételi Egyezmény, az UNIDROIT Alapelvek,⁷⁶ az Európai Szerződési jog Alapelvei,⁷⁷ az európai magánjogi kódexek által a jogügyletekkel kapcsolatban megfogalmazott hasonló etikai követelmények,⁷⁸ valamint az egyes jogrendszerek által erkölcsstelennek minősített szerződések esetköreinek hasonlósága is abba az irányba mutatnak, hogy van reális esély egy közös etikai örökségből gyökerező, közös európai erkölcsi értékrend alapjainak lefektetésére, ami a szerződési jog teljes körű harmonizációjának elengedhetetlen feltétele lenne. Ez is hozzájárulna az integráció piacorientált szemléletének a ‘polgárok Európája’ irányába történő elmozdulásához. A Gordos–Frank szerzőpáros is megfogalmazza, hogy „A közös szellemi,

⁶⁹ DELI i. m. 211.

⁷⁰ 1988. május 24-én hozott ítélet a Müller c. Svájc ügyben, no. 10737/84, § 35.

⁷¹ MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Budapest, Nemzeti TKK, 2004. 119.

⁷² MENYHÁRD i. m. 102.

⁷³ FÖLDESI Tamás: A generál clausulák moralitása. *Állam- és jogtudomány*, XLIV/1–2. 2003. 34.

⁷⁴ Charter of Fundamental Rights of the European Union.

⁷⁵ Pl. Draft Common Frame Referenc, Code européen des Contrats – Avant-projet.

⁷⁶ The Principles of International Commercial Contracts.

⁷⁷ The Principles of European Contract Law.

⁷⁸ Ld. III. fejezet

erkölcsi értékek tisztázása és meghatározása, és az érdekharmonizáció zökkenőmentes rendszere hozhatja el egy tisztább identitású, kiterjedtebb közösség számára azt a képességet, hogy vágyainak megfelelően, a világban is nagyobb szerepet töltsön be, immár nem csak gazdaságilag.”⁷⁹

Az uniós jog inkorporálása a tagállamok nemzeti jogába az erkölcsi közfelfogás egységesülésének irányába hathat. Ennek – a kialakulóban lévő európai közrend⁸⁰ fogalmához hasonló – intézményesítése érdekében érdemes lenne elgondolkodni egy univerzális, és a legalapvetőbb erkölcsi értékeken alapuló, a közös gazdasági, társadalmi, erkölcsi értékrendet védelmező, ‘európai közerkölcs’ generálklauzulájának, beépítésén a Lando Bizottság által kidolgozott Európai Szerződési Jog Alapelveinek⁸¹ szerződések érvényességére vonatkozó fejezetébe,⁸² valamint az Európai Bizottság jelenleg tárgyalás alatt lévő, közös európai adásvételi jogról szóló rendeletjavaslatának tervezetébe.⁸³ Ezt a generálklauzulát a határokon átnyúló, jöerkölcsbe ütköző szerződéskötés esetén is fel lehetne hívni érvénytelenségi okként.

Ennek a generálklauzulának a hiánya problémaként merülhet fel a későbbiekben a rendelettervezet alkalmazása során. Hiszen a piacgazdaságban a piaci mechanizmusok védelmét is szolgálja ez a jogintézmény, és a jöerkölcsbe ütköző szerződések esetscsoportjainak jelentős részét teszik ki azok, amelyek mögött a piaci működés fenntartásának jogpolitikai célja húzódik meg.

Nemzetközi szinten is elvárható lenne, mint alapkövetelmény, hogy a szerződések ne csak jogszerűek, hanem erkölcsösek is legyenek.

4. Összegzés

A jelen munkában megvizsgált generálklauzula olyan kaput nyit a pozitív jog zárt rendszerébe, amelyen keresztül oda erkölcsi, etikai, human értékek áramlanak be, és válnak a jog részévé. A jogok érvényesítése és a kötelezettségek teljesítése csak egy szilárd, erkölcsi értékrenden alapuló jogrendszerben felelhet meg az igazságosság követelményének, illetve a jogalkalmazás is csak ilyen feltételek között szolgálhatja jog legfőbb célját, a konkrét esetben érvényesítendő legfőbb egyedi igazságosság érvényre juttatását. Lábady szerint „[...] az igazságosság irányító zsinórmértéke a

⁷⁹ GORDOS Árpád – FRANK Ádám: Az Európai Unió jövője, avagy az *acquis* rugalmasságának kiaknázása. *Európai tükkör*, 2006/1. 41.

⁸⁰ Ld. RAFFAI (2008) i. m. 125., 135.; KARSAI i. m. 35–38. Az EJEK is hivatkozott már az ‘európai közrendre’: Ld. Loizidou kontra Törökország (15318/89. sz. kérelem), 1995. március 23-án kelt ítélet. Series A. No. 310.

⁸¹ The Principles of European Contract Law, Chapter 4: Validity.

⁸² Jelenleg a 4. fejezet 4101. cikk úgy rendelkezik, hogy „a jelen fejezet nem foglalkozik az érvénytelenséggel, ha annak oka a jogellenesség, a jöerkölcsbe ütközés vagy a cselekvőképzetlenség hiánya. Ld. Article 4. 101. (ex art. 6. 101) Chapter does not deal with invalidity arising from illegality, immorality or lack of capacity.

⁸³ Common European Sales Law.

magánjog szabályai alkalmazásának, a jog adaptálásának eszköze, a méltányosság alkalmazásának útja.”⁸⁴

Tehát a jog és az erkölcs egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Ezt látszik alátámasztani Szladits, aki szerint az erkölcs biztosítja nagy részben a jog uralmát is a polgárok önkéntes alkalmazkodásával, a jogellenes eljárás helytelenítésével,⁸⁵ és Radbruch is, aki úgy fogalmaz, hogy az erkölcs a jog alapvető eleme, és ha egy törvény ezt alapjaiban sérti, akkor nem rendelkezik a törvényesség kritériumával, így nem válik alkalmazhatóvá.⁸⁶

Álláspontom szerint rendkívül fontos, hogy ebben a relativizálódott, bizonytalan világban, amikor a jóerkölcsöt sértő szerződések a társadalmi morál romlásával arányosan egyre nagyobb számban jelennek meg, az etikátlan, de formailag jogszerű szerződéseket jóerkölcsbe ütközés címén semmisnek lehessen tekinteni, és ugyan-ezen követelmény az ‘európai közerkölcs’ fogalmának implementálásával az Európai Unió szerződési jogában is megvalósulhasson.

Társadalmi szinten kell tudatosulnia annak, hogy az ember a cselekedeteiért az életviszonyok minden relációjában erkölcsi és jogi felelősséggel egyaránt tartozik. Hiszen csak így valósulhat meg azon alapkövetelmény, hogy a jog valóban legfőbb céljának, az igazságosság érvényre juttatásának eszköze, Celsus szavaival élve a jó és méltányosság művészete legyen.

⁸⁴ LÁBADY Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Budapest–Pécs, Dialóg-Campus, 2012. 131.

⁸⁵ SZLADITS Károly: *A magyar magánjog I., Általános rész*. Budapest, Grill, 1941. 7.

⁸⁶ VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Budapest, SZIT, 2001. 234.

